

Juraj Martinović

KONTROVERZE I KONTINUITETI U BEGIĆEVIM SHVAĆANJIMA BOSANSKOHERCEGOVAČKE I MUSLIMANSKE KNJIŽEVNOSTI*

Pišući uvodni referat na Simpozijumu o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine, održanom u organizaciji "Svjetlosti" potkraj 1970. godine u Sarajevu, Midhat Begić je pošao od shvaćanja da se tek u poslijeratnom periodu može govoriti o bosanskohercegovačkoj književnosti kao samostojnoj i cjelovitoj strukturi, u svojoj dijalektičkoj složenosti zasnovanoj na tri nacionalne literarne tradicije, koje su se u ranija vremena, unatoč svim uzajamnim uticajima i doticajima, samostalno razvijale. Upozorivši na samom početku da bi "u ukupnoj slici tih pojava težište (...) trebalo biti na karakterističnim ostvarenjima i u predstavljanju vremena i njegova nadilaženja", te da bi stoga "bilo pogrešno ovdje tražiti kritičku odredbu značaja ovog ili onog djela i doprinos pisca i odnos među vrijednostima"¹, Begić u poslijeratnom razdoblju bosanskohercegovačke književnosti uočava tri razvojne faze: prvu, od oslobođenja do sredine pedesetih godina, koja je bila u znaku pripovijetke uspostavivši kontinuitet s literarnom produkcijom međuratnog perioda i dovršivši proces oslobađanja od doktrine socijalističkog realizma; drugu, od 1954. do 1962, inauguriranu kritičko-programskim tekstovima Ivana Fogle i Ivana Fochta², u kojoj prevlast stiče lirska poezija; treća pak, u trenutku pisanja referata još životvorna etapa obilježena je dominacijom romana. Međutim, kako upozorava autor, "ova uslovna skica ne smeta da se u svijesti održava slika cjeline u svakom razdoblju", budući da se "prvih poratnih godina uz pripovijetku pripremao (...) i roman, a lirika neprestano cvjetala", kao što "u fazi poezije buja nova pripovjedačka i znatna kritičko-esejistička književnost, a na etapu romana djeluju sve oblasti uključujući tu i nove vrste kao radio-dramu i filmski scenarij, naročito dječju književnost"³.

Iako se Begićevom viđenju razvojne logike bosanskohercegovačke književnosti ni danas ne mogu odreći koherentnost i uvjerljivost, referat je već na samom Simpozijumu izazvao nesporazume i doživio osporavanja, što će se potom prenijeti na stranice Odjeka, gdje će se razbuktati oštra polemika, u kojoj će, mimo svog običaja, vrlo žustro učestvovati i sam Begić⁴. Suštinski motivi konflikta krili su se u Begićevim poimanjima nacionalnog karaktera bosanskohercegovačke književnosti u prošlosti i sadašnjosti, te u tom kontekstu utemeljenom stavu o mogućnostima njene kritičke i književnohistorijske valorizacije.

Za Begića, kako ističe u uvodnim napomenama, nije dvojbeno da "estetsko i umjetničko mjerilo treba da bude u osnovi svakog pisanja o književnosti"⁵, ali će on, istovremeno, biti čvrsto uvjeren da bi "normativna kritika književnog stvaranja (...) danas bila unaprijed osuđena na sveukupan promašaj"⁶, izražavajući time jedan od bitnih metodoloških principa književne historije, kojoj je, neovisno o prisustvu svijesti o tome, svojstveno relativiziranje estetskih kriterija i stoga stran svaki iole krući estetski normativizam. Begić mu, u dosluhu sa shvaćanjima moderne nauke o književnosti, pretpostavlja pristup u kojem bi, u težnji za sagledavanjem strukturnih zakonitosti i razvojnih transformacija određenog totaliteta, bilo "najbolje možda kad bi se moglo prijeći preko svih imena i naslova i zabilježiti samo glavne crte književnih ideja i stvaralačkih odlika pojedinih etapa razvoja tokom proteklih dvadeset pet godina"⁷.

Kada je pak riječ o nacionalnim određenjima bosanskohercegovačke književnosti, Begić će, pozivajući se na Skerlića i Matoša, dva svoja velika kritičarska uzora, zamjeriti našim književnim historičarima što su gubili iz vida "postavke prema kojima ne može biti samo jedna, Kočićeva linija razvitka u ovoj zemlji nego i Kranjčevićeva, i ona Muse Ćazima Ćatića (pa i neka jevrejska)"⁸, da bi malo dalje, s pomalo polemički intoniranim žarom, naglasio: "Da je, na primjer, u prošlosti postojala samo muslimanska narodna književnost bez ikakvog svog uticaja i produžetka u umjetničkom stvaranju Muslimana, a tu činjenicu niko ne može poreći, toj etničko-nacionalnoj grupi bi se morao priznati njen književni izraz i njena književnost. Da ne govorimo tu i o alhamijado literaturi i stvaranju na orijentalnim jezicima, što samo pojačava naš potvrdni stav."⁹

S obzirom, dakle, na književnoj historiji imanentan estetsko-vrijednosni relativizam i srazmjernu autonomnost nacionalnih literatura u prošlosti, ne bi trebalo biti sporno Begićevo shvaćanje da je vrijednost “kolebljiva u mjerilima kritičara i čitalaca pogotovo različitih nacionalnih sredina”¹⁰. Dakako, još je manje sporno moglo biti insistiranje na “izvjesnom istorijskom i kulturnom racionalizmu, bliskom našim narodima”¹¹, uvjerenje da ćemo “bez jednog svog humanističkog racionalizma koji nije samo stvar književnosti (...) teško doseći međusobnu intimnu saglasnost”¹². Sporno je, međutim, bilo nerelativizirano ograničavanje mogućnosti umjetničkog vrednovanja nacionalnim okvirima, iako je, očito, nekim učesnicima u polemici ponajviše smetalo Begićevo zalaganje na afirmaciji muslimanske književnosti, dok je nekima bila teško prihvatljiva i sama zamisao bosanskohercegovačke literature.

Ovo se Begićevo stanovište u samom referatu moglo tek nazrijeti u ocjeni kritičke recepcije poezije Hamze Hume, po kojoj “nije stoga čudnovato što su dosad najbolje tekstove o ovom pjesniku napisali S.Kulenović, Č.Sijarić i M.Rizvić”¹³, ali će u potonjoj polemici ono doživjeti svoju nedvosmisleni formulaciju u apodiktički izrečenom sudu da “u međunacionalnim usporedbama nema gotovo nikakve mogućnosti određivanja stupnja vrijednosti”¹⁴, što će u istom Pismu “Odjeku” i potpunije obrazložiti: “Zato ne osporavajući pravo i potrebu da kritika ma koje sredine bavi se i djelima i piscima iz ma koje druge nacionalne književnosti, bitno je da domaći ljudi, kritičari i čitaoci, izvrše po svojoj duhovnoj i osjećajnoj bliskosti, potrebne analize djela i pisaca i pruže sliku onih finih elemenata osebujne neprevodivosti i nediskurzivnosti, gdje možda leži biće jednog pisca i djela.”¹⁵ Upravo se tu krio osnovni povod polemičkom konfliktu, u kojem će biti primijećeno kako bi “uzimanje etno-psihološkog mjerila kao osnovnog, izdvojenog i prenaplašenog na račun kriterijuma umjetničke vrijednosti (...) vodilo opasnim zamkama i nedoumicima”¹⁶, da bi jedan od njegovih oponenta Begića čak proglasio zagovornikom “bosanskog duha” u literaturi¹⁷.

I u kronologiji kritičkog i naučnog djelovanja Midhata Begića Simpozijum 1970. godine ima značaj vidljivog preusmjerenja na tematiku i problematiku bosanskohercegovačke književnosti, pretežno novijeg doba. U nedugo potom objavljenoj raspravi Razvojne tendencije književnog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1970. godine on kao da uvažava neke od primjedaba izrečenih povodom prethodnog referata¹⁸, na što upućuju i riječi u uvodnom obraćanju čitaocu knjige Raskršća III o širem krugu obuhvaćenih pisaca¹⁹. Uključujući se izravno u polemiku netom po održanom Simpozijumu i obrazlažući teorijska i praktično-kritičarska ishodišta svog referata o bosanskohercegovačkoj književnosti, Begić će istaći kako je referat “idejni nacrt istorije te književnosti koju želim i svakako ću je napisati”²⁰. A u već spomenutom uvodu Raskršćima III najavljuje knjigu kojom bi bili obuhvaćeni isključivo pisci i djela bosanskohercegovačke književnosti²¹, dok će u jednom intervjuu iz tog vremena precizirati kako bi takvu knjigu mogao odmah sačiniti od već objavljenih tekstova, ali da bi želio “nekako Bosnu i Hercegovinu književno obuhvatiti, što ipak neće biti istorija književnosti”²². To, međutim, nije značilo potpuno napuštanje ideje o književnoj historiji. Begić u istom intervjuu izražava čvrstu nadu da će se ta historija pojaviti, ali kao “kolektivno djelo”, dodajući kako na tom pothvatu dosta i sam radi²³. Nažalost, on te svoje planove nije uspio realizirati, ali posthumno objavljena četvrta knjiga Raskršća, koja sadrži isključivo tekstove posvećene problemima, piscima i djelima bosanskohercegovačke književnosti, zorno svjedoči koliko je, naročito sedamdesetih godina, bio zaokupljen tom književnošću²⁴.

Konstatacijom o preobražajnom karakteru Begićevog učešća na Simpozijumu 1970. godine ni u kom se slučaju ne želi sugerirati pomisao da se Begić bosanskohercegovačkom književnošću nije bavio i ranije ili da ti njegovi radovi nisu bili od većeg značaja. Begićev prvi poslije rata objavljen kritički tekst bio je posvećen Ziji Dizdareviću²⁵, nakon čega su uslijedili i mnogi drugi radovi o piscima i djelima ove literature, među kojima neki, poput, recimo, Modernistička gama Dučićeva, spadaju među ponajbolje Begićeve esejističke tekstove uopće²⁶. Međutim, kao što primjećuje i Hanifa Kapidžić-Osmanagić, “sedamdesete godine donijele su (...) problematizaciju njegovog bavljenja tematikom Bosne i Hercegovine”²⁷. Više nego u očigledno izmijenjenim kvantitativnim odnosima, pravi se karakter preusmjerenja razotkrivao u Begićevom kvalitativno bitno drugačijem suočavanju s ovom književnom tematikom. U Begićevoj sve izrazitijoj problemskoj zaokupljenosti

pitanjima bosanskohercegovačke književnosti, ona postaje njegovom središnjom preokupacijom tog vremena.

Moglo bi se čak ustvrditi kako se do tog trenutka problematika bosanskohercegovačke književnosti kao osobene literarne strukture uglavnom i nije nalazila u Begićevom misaonom horizontu ili pak da je bila toliko potisnuta na njegovu periferiju da na eksplicitnoj tekstualnoj razini nije doživljavala svoju refleksiju. Kada i govori, primjera radi, o sarajevskoj i bosanskoj zasnovanosti književnog opusa Isaka Samokovlije, odnosno, u istom tekstu, o osobenosti i jedinstvenosti Bosne unutar jugoslavenske zajednice, Begić u uspostavljenom duhovnom odnosu između zavičajnog i univerzalnog uočava, prije svega, osebnost i umjetničku vrijednost Samokovlijinog djela, a ne izražajne elemente neke šire literarne strukture kojom bi pisac bio determiniran: “Eto zašto nazivajući Samokovliju sarajevskim književnikom, portretistom svog grada, pjesnikom Bjelava i Bistrika, mi dosežemo sve ono što bi označavao naziv bosanskohercegovački, srpski ili hrvatski ili jevrejski, jugoslavenski književnik, kad je njegovo djelo sve to istovremeno, i lokalno i univerzalno, kao i uvijek kada imamo pravo književno djelo.”²⁸

U istom smislu karakterističan je i esej o Dučiću, u kojem nema ni riječi o nekom bosanskohercegovačkom ili hercegovačkom kontekstu. Ukoliko se i spominje zavičajna duhovna sredina, onda je to samo zato da bi se istakla izuzetnost i značajnost pojave “da je pjesnik mogao, iz svog Mostara, zaokružiti pogledom čitavu pjesničku Evropu”²⁹. Posmatrajući Dučića u okvirima srpske poezije, posebno u odnosu prema Vojislavu Iliću, Begić će prvenstveno biti zaokupljen pjesnikovim evropskim modernizmom, u čemu otkriva njegovu duhovnu srodnost s Matošem. A u eseju o Andrićevoj Gospođici, uvrštenom također u prvu knjigu Raskršća, pod pojmom “naša” nedvosmisleno se podrazumijeva jugoslavenska književnost, koja se posmatra u odnosu prema evropskoj i svjetskoj, da bi u tom kontekstu Andrić bio sagledan kao pisac koji je “ostvario sintezu nacionalne tradicije i evropskog duha”, njegovo cjelokupno djelo “kao evropski, moderni izraz našeg najdubljeg nacionalnog bića”, a, konkretno, roman Gospođica kao “djelo modernog klasicizma”³⁰.

Slično se i u ostalim radovima iz tog vremena o Andriću, Kočiću i drugim piscima iz naše sredine pitanja bosanskohercegovačkih literarnih određenja nalaze potpuno izvan Begićevog kritičkog i naučnog interesa. Polazeći sa stanovišta kako “jedina na modernoj nauci zasnovana ideja ostaje da je jezik određujuća osnova književnosti, a srpskohrvatski jezik jedinstven jezik više cjelina književnosti”, Begić u Tezama o književnosti srpskohrvatskog jezika od realizma do danas, pisanim sredinom šezdesetih godina u sklopu tada aktuelne zamisli historije jugoslavenskih književnosti³¹, osnovnu i naučno najutemeljeniju literarnu strukturu vidi u književnosti srpskohrvatskog jezičkog izraza kao osebnom totalitetu čijim su jezičkim determinantama podređeni svi ostali strukturni elementi. Prihvativši čak i tradicionalno shvaćanje o profiliranju samo dvije, srpske i hrvatske, nacionalne komponente unutar nje, on će, doduše, ukazati na specifičnost Bosne i Hercegovine kao “središnje zone” i na participaciju muslimanskih i drugih nesrpskih i nehrvatskih pisaca: “Jednojezička je formacija, ali stvarno su dvije književne kao i kulturne cjeline, ovisne o dvije u suštini religijom zasnovane sfere koje se na svome središnjem razmeđu prepliću i prožimaju sa svim varijantama međusobne kontaminacije. U toj središnjoj zoni, od novijeg doba književno se javljaju i Muslimani, pa Jevreji u Bosni i Hercegovini.”³² Međutim, s obzirom na stav o presudnosti jezičke determiniranosti, kao i na shvaćanje o djelovanju integracionih procesa, koji sve snažnije utiču na neutraliziranje nacionalnih razlika, uočavanje specifičnosti nije, niti u zametku, moglo biti polazištem ideje o postojanju ili nastajanju neke posebne, nacionalne ili bilo kakve druge literarne strukture. Naprotiv, situacija u Bosni i Hercegovini doživljena je prvenstveno kao snažan agens u procesima integracije. Otuda je Begić posve izričit u svom osnovnom stavu o potrebi sagledavanja cjeline uz, dakako, uvažavanje svih posebnosti: “Potreba je vidljiva da se u istoriji pođe od tog jugoslavenskog duhovnog jedinstva svojstvenog svim naprednim pokretima. Imamo pojavu prirodnog zbližavanja srpske i hrvatske književnosti na jednojezičkoj osnovi: od realizma taj se proces samo pojačavao da bi na socijalističkoj osnovi našao u NOP-u svoj nov izraz. Svi pokušaji apsolutnog razdvajanja kao i nediferenciranja bili su vještačkog osnova bez mogućnosti da izvedu

takvu zamisao do kraja.”³³

Šta je moglo uvjetovati promjene, osobito radikalne imamo li u vidu netom navedene stavove iz 1964. nasuprot shvaćanjima formuliranim u referatu na Simpozijumu šest godina kasnije? Pri traženju odgovora ne bi se smjelo smetnuti s uma da je Simpozijum o savremenoj književnosti u Bosni i Hercegovini, uz nedvojbenu naučnu relevantnost i životnu aktuelnost književne problematike, imao i jasno prepoznatljive političke konotacije, tako da je jedan od učesnika u raspravi osjetio potrebu naglasiti kako sam trenutak u kojem se skup održava i naslov teme podrazumijevaju “jedan kulturno-istorijski i politički pristup i razmatranje”, odnosno kako “ovaj skup nije samo književni događaj, i nije prije svega to, nego ima šire kulturno-političko značenje”³⁴.

U vremenu proteklom između sarajevskih skupova 1964. i 1970. međunacionalni odnosi u jugoslavenskoj su zajednici 1967. “Deklaracijom o položaju hrvatskog književnog jezika” i “Predlogom za razmišljanje” kao odgovorom jednog dijela srpskih pisaca i intelektualaca doživjeli svoju prvu ozbiljniju problematizaciju poslije oslobođenja, a aktuelna zbivanja krajem šezdesetih i na samom početku sedamdesetih godina sve razgovjetnije su ukazivala da je konačni cilj “masovnog pokreta” u Hrvatskoj bio formiranje nacionalne države. Politika u Bosni i Hercegovini s pravom je strahovala da bi oživljavanje nacionalnih ideologija vodilo u ovoj sredini izravnim konfliktima, dok je, s druge strane, ideja državotvornosti republika odgovarala i njenim pretenzijama. Prirodan je, dakle, bio naizgled naglo probuđeni interes politike za oblasti jezika i književnosti, u kojima su se svi ti kontroverzni procesi začeli, odnosno u kojima su se najprije ispoljili i najjasnije izrazili. U tom kontekstu, uporedo s dogovorima u sferi jezičke problematike, koji će rezultirati formuliranjem “Književnojezičke politike u Bosni i Hercegovini” kao više političkog nego lingvističkog dokumenta, dolazi do održavanja Simpozijuma o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine.

Gledano sa stanovišta tada aktuelnih političkih potreba, bosanskohercegovačka književnost, čije je egzistiranje kao osobenog fenomena unutar literature srpskohrvatskog jezičkog izraza bilo uočeno još u međuratnom periodu, da bi se zanimanje za nju poslije rata nastavilo i stalno razvijalo, dobija na neposrednoj važnosti, budući da je zbog svojih imanentnih svojstava predstavljala pogodno tlo za traženje i iznalaženje formule dijalektičkog jedinstva cjeline uz uvažavanje njenih unutarnjih specifičnosti i razlika, formule koja je bila u suglasju s jedino realnom idejom bosanskohercegovačke državnosti. Otuda je zamisao bosanskohercegovačke književnosti bila izložena kritici kako onih intelektualnih krugova koji su zagovarali punu autonomnost pojedinih nacionalnih literatura, tako i onih koji su u uspostavljanju i afirmaciji jedne takve literarne strukture vidjeli opasnost za ideju jugoslavenstva i poslije oslobođenja izrazito snažne integracione procese.

Sasvim je izvjesno da je u tom smislu uvodni referat na Simpozijumu odražavao idejne i duhovne promjene kojima su bile zahvaćene i bosanskohercegovačka i cjelokupna jugoslavenska zajednica, ali su sam referat po zahvatu i artikulaciji čitave problematike i, pogotovo, autorova potonja zaokupljenost bosanskohercegovačkom književnošću uveliko prevazilazili i najšire shvaćene okvire političkog pragmatizma, upućujući na dublje motive Begićevog preusmjerenja. Te motive, koji ujedno objašnjavaju i pravi karakter pojedinih akcenata u referatu, valja prvenstveno tražiti u predavanju Muslimanski pisac i njegova raskršća, održanom u Zagrebu³⁵. Široko navodeći razmišljanja Meše Selimovića o pomalo tragičnom viševjekovnom položaju bosanskohercegovačkih Muslimana, Begić u iskustvima A.G.Matoša kao pisca malog naroda suočenog u Parizu s velikom evropskom civilizacijom prepoznaje sudbinsko određenje “bosanskohercegovačkog Muslimana a pisca”, za kojeg je to “odavno psihološka slabost, mučnina, vječni dodir ništavila, pa čak i onda je to tako bilo kada je pod turskom carevinom imao povlašćen položaj, za delikatnije duhove pogotovo tada”³⁶, da bi u tom kontekstu izrazio i svoj najličniji doživljaj: “Otuda je pitanje njegova identiteta njegova čvorna nedaća, mučnina i problematika, koja sigurno nije bivala manja njegovim pristajanjem uz druga nacionalna određenja, čak ni njegovim uklapanjem u evropski civilizacijski stil i životni oblik.”³⁷ Neovisno o neospornom značaju Begićevih napora na sagledavanju i definiranju bosanskohercegovačke književnosti u svoj njenoj

unutarnjoj složenosti, očito je da su najdublji osobni podsticaji bili usmjereni ka preovladavanju ovog historijski određenog sudbinskog protivurječja muslimanskog pisca, ka traganju za njegovim i vlastitim identitetom, što je podrazumijevalo čin nacionalnog samopotvrđivanja, a time i afirmaciju njegove književnosti kao osobene i sasmosvojne literarne strukture.

Zasnovana u bitno drugačijem misaonom horizontu i izvedena s drugačijim idejnim intencijama, po svom duhu diferencijacije i razgraničenja komplementarna “Deklaraciji” i “Predlogu za razmišljanje”, težnja za muslimanskom nacionalnom afirmacijom posredstvom literature bila je još ranije, bez begičevskih dilema, jasno i dosljedno izražena, također 1967.godine, u članku Muhameda Filipovića Bosanski duh u književnosti - šta je to³⁸. Inspiriran zbirkom Kameni spavač Maka Dizdara, jednim od nesumnjivo najznačajnijih pjesničkih ostvarenja novije bosanskohercegovačke i muslimanske književnosti, Filipović u književnosti prvenstveno vidi medij realizacije narodnog i nacionalnog duha. Polazeći od stavova da se narodni duh “najpotpunije i najsnažnije izražava, s jedne strane, u jeziku jednog naroda, kao živom nosiocu povjesnog iskustva i načina doživljavanja svijeta i sudbine koji karakteriše taj narod, i, s druge strane, u filozofiji, kao misaonom sabiralištu povjesnog iskustva, kao zborištu njegovih općih odlika”, ali da se u narodima koji nisu stvorili vlastitu filozofiju “narodni duh (...) gubi u nacionalnom duhu, koji je definiran nacionalnim jezikom i nacionalnom literaturom, a ispoljava se u nacionalnoj povijesti”³⁹, autor slijedom ove redukcije i identifikacije sugerira neekspliciranu, ali jasno prepoznatljivu tezu da se autentični bosanski narodni duh javlja isključivo, ili bar izrazito dominantno, u djelima muslimanskih pisaca, dok je književnost jednog drugog naroda u Bosni i Hercegovini, književnost koja “počinje 70-tih godina 19.stoljeća da bi početkom 20.stoljeća dobila naročiti zamah u probuđenim nacionalnim pokretima kod njihovih duhovnih inspiratora, Kočića, Ćorovića itd., a kulminirala kod Andrića, koji je njen najbolji i najveći predstavnik”, “Bosnu više dijelila nego li mnoge vojske koje su preko nje marširale i u njoj krv prolijevale”⁴⁰. Reakcija politike, neuporedivo izravnija i radikalnija od najavljenog, ali vrlo skromnog reagiranja književne kritike i nauke⁴¹, sama po sebi posredno govori o političkom značaju kasnijeg skupa o bosanskohercegovačkoj književnosti, čijoj je aktuelizaciji svakako doprinio i Filipovićev esej.

Begiću su morali biti veoma daleki Filipovićev pristup književnosti kao sredstvu, a ne autohtonoj vrijednosti i, pogotovo, u krajnjim konsekvencama njegovog izvođenja, dovođenje u pitanje statusa nekih od njenih najznačajnijih predstavnika prema kriteriju nacionalne pripadnosti. Hanifa Kapidžić-Osmanagić posebno upozorava na Begićevo stalno vraćanje Andriću “kao jednoj od umjetničkih konstanti kojoj se stalno i bez izuzetka divio”⁴². Štaviše, parafrazirajući u već spomenutom tekstu Naš muslimanski pisac i njegova raskršća Hamzu Humu, koji je u Aleksi Šantiću vidio “najvećeg muslimanskog pjesnika”, Begić će istaći za Andrića da je “sigurno u tom Hamzinom smislu onda najveći Ímuslimanski Ípripovjedač”⁴³. Tekstovi pak o Petru Kočiću pokazuju koliko je Begić uvažavao i ovog pisca i pored izvjesnih u polemici iskazanih primjedaba na njegovo književnohistorijsko situiranje⁴⁴.

Bez obzira koliko je jedinstvena društveno-politička i kulturno-književna situacija u tadašnjoj Bosni i Hercegovini djelovala na formuliranje i Begićevih i Filipovićevih stavova, geneza Begićeve zamisli muslimanske i bosanskohercegovačke književnosti imala je samostalan tok, a ishodišnji i najsnažniji poticaj njegovom kasnijem “preobražaju” dala je pojava romana Meše Selimovića Derviš i smrt, o čemu nedvosmisleno svjedoči poznati esej Četiri romana, objavljen iste godine kada i Filipovićev članak⁴⁵. Begić tu prvi put jasno iskazuje svoj odnos prema muslimanskoj književnosti, čiji je razvoj krunisan izuzetnim umjetničkim dostignućem u najsloženijoj literarnoj formi. Za njega je Derviš i smrt “prvi i pravi moderni roman našeg pisca - Muslimana i naše muslimanske književnosti”, roman koji “Muslimane najedanput stavlja na visoko mjesto, usred naše srpskohrvatske romansijerske umjetnosti”, roman čiji “mit doma bruji dubinom svojih unutarnjih dimenzija i povezuje najedanput umjetničku muslimansku prozu sa narodnom muslimanskom poezijom: mitu roda i rodbine mi vidimo daleki korijen u najljepšoj baladi našeg jezika, Hasanaginici”, roman, konačno, u kojem su Muslimani “jedina sfera i jedini krug svijeta, dovoljan da saopšti ljudsko postojanje u svim vidovima”, čime je, doduše, “izgubio činjeničnu ilustraciju, ali

je osvojio univerzalnost u značaju i mnogoznačnu dubinu. Dimenzija je ta u nosivosti teksta ovovjekim saznanjima i savremenim vizijama svijeta, mučninama opstojanja i varkama ljudskih iluzija, paradoksima života u intimnom i velikom razmjeru, igri nadigranog sa nadmoćnim silama”46.

U samosvijesti zbog ostvarenih umjetničkih dometa iz kojih će proisteći kasnija Begićeva zalaganja za afirmaciju muslimanske književnosti u istom su eseju istaknute i neke konstante na kojima počiva kontinuitet njegovih kritičkih i književnohistorijskih shvaćanja i djelovanja. Selimovićev roman Begić pokušava sagledati u razvojnoj perspektivi muslimanske književnosti naglašavajući kako “treba imati u vidu postojanje te književnosti još od dalekih vremena, pogotovo one koju su naši pisci-muslimani pisali na turskom, i drugim orijentalnim jezicima” i kako se ta književnost od XIX stoljeća “razgranjava spajajući se sa srpskom i hrvatskom i u stilu i u rječniku”47. Izdvojivši, međutim, kao dvojicu najznačajnijih modernih muslimanskih romansijera između dva rata Hamzu Humu i Hasana Kikića i dodavši kako je “niz romansijera Muslimana novog, poratnog doba, obogatilo (...) tu književnost neospornim novinama i vrijednostima”48, on, kao ipak najbitniju u vrijednosnom i značenjskom pogledu, izdvaja relaciju prema Ivi Andriću, koji je “u modernoj našoj književnosti, na polju romana, prvi srodnik Meše Selimovića”, njegov “veliki prethodnik”49. Možda su to i najinspirativniji momenti Begićevog eseja, naročito upečatljivi u sagledavanju misaone srodnosti i osebnosti Derviša i smrti u odnosu prema Prokletoj avliji, u kojoj Begić i inače vidi vrhunac Andrićevog stvaralaštva.

Zanimljivo je da će Begić u odnosu prema Andriću kao svojoj “umjetničkoj konstanti”, ali i svojevrsnom čvorištu bosanskohercegovačke književnosti, uočavati i isticati osobene značajke ne samo Meše Selimovića, nego i Skendera Kulenovića, ta “dva najveća pisca Bosne i Hercegovine poslije Ive Andrića”50, a, isto tako, i Maka Dizdara, Ćamila Sijarića i drugih muslimanskih i, dakako, ne samo muslimanskih pisaca51. Stvarajući tako unutar strukture bosanskohercegovačke literature čitav splet fino nijansiranih relacija koje odražavaju njenu složenost i uzajamnu prožetost pojedinih nacionalnih tradicija, Begić je uobličio prirodni kontekst produbljenijem sagledavanju i potpunijoj afirmaciji muslimanske književnosti, što je nedvojbeno bio jedan od glavnih motiva njegovog djelovanja u tom trenutku.

Komplementarnost i suovisnost nastojanja na definiranju bosanskohercegovačke i unutar nje muslimanske književnosti bitno je obilježje i uvodnog referata na Simpozijumu 1970. godine. Savo Vučić, koji posebnu pažnju posvećuje ovom momentu, smatra da je “i u ovom tekstu, kao i u nekim drugim koje je posvetio ovoj književnosti (bosanskohercegovačkoj - pr. J.M.), Begić bio na tragu onih naših stvaralaca koji su cijelim bićem osjećali izuzetnost nacionalno i civilizacijski složene bosanskohercegovačke sredine sa osobenom dramatičnom istorijom i jezikom koji plijeni svojom čistotom, metaforičnošću i muzikalnošću”52, odnosno da je to, uz primjedbu da je pitanje “koliko je u tome u konkretnom slučaju uspio”, “bio jedan od njegovih pokušaja da se korijenski zahvati i shvati naš specifični duhovni mozaik, da se on sagleda u svojim istorijskim i duhovnim metamorfozama, ne iz razloga bilo kakvog i bilo čijeg isključivanja, već radi ukidanja svih onih tmica i zamki koje vrebaju iza svakog neistraženog i nepsihoanaliziranog tabu-prostora naše istorije i naše kulturne istorije”53.

Kada je, međutim, riječ o spornom i osporavanom stanovištu o etničkim granicama valjanosti kritičkog prosuđivanja, valja imati u vidu još jedan momenat koji u punoj mjeri odslikava atmosferu u dijelu jugoslavenske kulturne i književne javnosti krajem kontroverznih šezdesetih godina. Kako saznajemo iz pisma Meši Selimoviću iz juna 1968, Begiću je i ranije i tada bilo osporavano pravo da piše o srpskim piscima, što je “glavni uzrok napada današnjih srpskih nacionalističkih Rastinjaka na ljude nepravoslavne koji se usuđuju da pišu o srpskoj literaturi (što mi je u oči rečeno u Srp. kraljevskoj akademiji nauka)”54. U nastavku pak istog pisma Begić objašnjava kako ne žuri s objavljivanjem druge knjige Raskršća zato što mora računati “na književne busije iz Beograda (a možda i iz Zagreba), jer sam i ja, kao i mnogi drugi bliski meni - i nama - etnički i etički - smatran uljezom u toj fantazmagoriji koja se zove srpskohrvatska ili bolje reći pravoslavno-katolička književnost našeg jezika”55. Prisjetimo li se tekstova o Kočiću, Dučiću, Daviču, Ćosiću, a posebno

monografske studije o Skerliću, kojom je stekao priznanje kompetentne naučne kritike⁵⁶, moći ćemo razumjeti izraženo ogorčenje, koje je na i inače nadasve senzibilnog Begića moralo ostaviti dubok i dugotrajan trag utičući i na oblike njegovog potonjeg angažmana. Nije li u tom smislu i stav o nemogućnosti međusobnog vrednovanja različitih nacionalnih književnosti bio psihološki donekle razumljivo reagiranje pristajanjem na istu logiku kojoj je bio i sam izložen? U Begića je, dakako, naročito u samom referatu, podudaran stav bio formuliran sa znatno više suptilnosti i manje isključivosti.

Vučić je svakako u pravu kada s uvidom u duhovnu strukturu cjelokupnog Begićevog djela kontroverze koje su se ispoljile oko Begićevog nastupa na Simpozijumu i kasnije vidi u tome “što su ga neki, kojima, po svom kosmopolitskom shvatanju i široko jugoslovenski opredijeljenom i realizovanom kritičko-esejističkom djelu ne pripada, svojatali i svodili na svoje uske regionalističke, ili religiozno nacionalističke ostatke prošlosti”⁵⁷, ali je manje uvjerljiv kada suštinu neposrednog polemičkog sukoba nastoji svesti na nesporazum koji je “proizilazio iz samog povoda nastanka ovog teksta-referata i metodološkog opredjeljenja autorovog u njegovoj izradi”⁵⁸, bez obzira što je i sam Begić u polemičkoj reakciji isticao ovaj momenat kao ključni⁵⁹. Tim više što je svoje, u referatu samo naznačene, stavove u istim polemičkim istupima još više izoštrio.

Kako povodi spomenutim svojatanjima tako i argumenti osporavanjima krili su se u samom referatu, u stavovima koji su kao naglašene oznake preusmjerenja u tom trenutku protivurječili suštini Begićevih shvaćanja u sveukupnosti njegovog kritičkog i književnohistorijskog opusa, što je bilo uočeno i, mada polemički pomalo neodmjereno, iskazano u neposrednoj reakciji na referat konstatacijom da Begić “u ime etničkih prerogativa (...) negira sve ono što je do sada kao intelektualac i značajni kritičar pisao u svojim tekstovima”⁶⁰.

A Risto Trifković, jedan od njegovih najžešćih oponenta na Simpozijumu i nakon njega, kasnije će, s punim uvidom u potonji razvoj Begićeve misaonosti, ukazati na efemernost nekih ondašnjih Begićevih pogleda: “Kritičar ističe kao vodeće načelo da estetičko i umjetničko mjerilo treba da bude u osnovi svakog pisanja o književnosti⁶¹, ali pri tome ne zaboravlja ni ostale okolnosti, a posebno da čovjek više nego u drugim prilikama iskrsavaju i pitanja podloge, tla, sredine, istorije, jezika, nasljeđa, posebno književne misli koja je obilježila pojedina razdoblja i evoluciju književnog stvaranja. U jednom prolaznom trenutku Begić će, obhrvan tim prethodujućim, rekli bismo, čak preglasati etnički kriterij, ali će to lako i brzo prevazići.”⁶¹

Begić je neosporno bio u pravu kada je upozoravao da “nema niti iko može dati valjanog unitarnog kriterija ni za naše ni za uopće različite nacionalne književnosti”⁶², kao što, moglo bi se dodati na liniji Begićeve kritičke i književnohistorijske teorije i prakse, nema niti može biti valjanog apsolutnog kriterija uopće koji bi se mogao bespogovorno primjenjivati i u dijakroniji bilo koje nacionalne literature. Relativizam estetskog vrednovanja podrazumijeva se sam po sebi, osobito u književnohistorijskoj perspektivi, ali to nikako ne znači da se može prihvatiti kao nerelativizirana tvrdnja kako “sve, a pogotovo jezičke osobitosti i duhovni uticaji (vjerski, nacionalni, kulturni itd.), onemogućuju upoređivanje na međunacionalnom planu”⁶³. Vjerodostojnijom i bližom suštini Begićeve imanentne kritičke poetike čini se misao da vrednovanje, baš zato što ne postoji neki jedinstveni ili unitarni kriterij, u svojoj biti jeste poređenje, što će reći da će biti utoliko valjanije ukoliko je više komparativnih odnosa uspostavljeno. Budući pak da je duhovni i kulturni prostor unutar kojeg se manje ili više slobodno kreću ideje i vrše uticaji uvijek širi od okvira određene nacionalne literature, “upoređivanje na međunacionalnom planu” nemoguće je izbjeći, pogotovo u sredinama izrazite međunacionalne i međucivilizacijske prožetosti i na području zajedničkog jezika, kada, dakle, ne postoje jezičke barijere koje, inače, nužno vode većoj ili manjoj deformaciji recepcije. Zanemarivanje ili čak suprotstavljanje ovoj činjenici vodi neposrednoj opasnosti iskrivljavanja slike vlastite književnosti i njenih pravih vrijednosti otvarajući širom vrata apologetici, što može biti probitačno sa stanovišta trenutnih potreba nacionalne ideologije, ali je pogubno za emancipatorska stremljenja svake književnosti i kulture uopće.

Načelno se zalažući u situaciji u kojoj je prirodna težnja za uspostavljanjem vlastitog nacionalnog

identiteta i afirmaciju sopstvene književne tradicije pod raznovrsnim ideološkim pritiscima uvjetovala aktiviranje samoobrambenih mehanizama za kritički i književnohistorijski pristup koji bi u krajnjim konsekvencama podrazumijevao takvo zatvaranje u nacionalne međe, Begić u svojoj kritičarskoj i naučnoj praksi nikada na njega nije trajnije pristajao. Ne samo da će se i tada i kasnije suvereno baviti piscima i pojavama raznih, ne samo jugoslavenskih, književnosti, već bi dosljednija primjena formuliranih stavova značila izravnu negaciju “raskršća”, tog fundamentalnog pojma Begićeve kritičke poetike, kao stjecišta duhovnih silnica koje stavljaju stvaraoaca pred uvijek nove izbore. Kao što bi se u osjećanju samodostatnosti vlastitom nacionalnom literaturom teško mogao slobodno ostvariti proklamirani “humanistički racionalizam”, kako ga obrazlaže Vučić: “Humanistički racionalizam spoznaje i intuitivna moć saobraženja sa Ítuđiml bile su one odrednice Begićevog ljudskog i stvaralačkog bića koje su ga dovodile u svojatski blizak kontakt sa duhovnim pojavama ne samo svoje nacionalne tradicije nego i tradicije drugih jugoslovenskih naroda, posebno Srba i Hrvata, o kojima je, najčešće, izricao intelektualno nepotkupljive sudove.”⁶⁴

Za Begićevu kritičarsku praksu posebno se zanimljivim čini već spominjani tekst o Selimovićevom Dervišu i smrti u eseju Četiri romana, među kojima ne postoji nikakva dublja kontekstualna veza osim vremenske podudarnosti njihovog pojavljivanja⁶⁵. Ne odričući a priori svaku mogućnost vrijednosnog poređenja, Begić u skladu sa svojim shvaćanjem da primarna “estetska funkcija kritike nije u ocjenama i presudama”⁶⁶ ističe kako “govoriti o njihovim međusobnim vrijednostima, bilo bi skretanje ka tradicionalnim vidovima kritike, koja ne zanima istraživački zahtjev našeg vremena”⁶⁷. “Sva četiri su nam jednako draga i dragocjena”, nastavlja autor, da bi, ne prikrivajući vlastitu pristrasnost, dodao kako “nam se pojava Derviša i smrti iz svega ranije rečenog prirodno nameće - kao ÍmuslimanskiÍ roman -”, ali, prije svega, “bitnošću vezne opruge između srpskog i hrvatskog dijela našeg zajedničkog srpskohrvatskog književnog razvoja”⁶⁸.

Kada je u zaključku pokušao na ovaj način eksplicirati svoj vrijednosni sud, Begić se, slobodno se može reći, ogriješio o Selimovićevo djelo svodeći sva četiri romana na istu ravan, iako je i bez vremenske distance bilo očigledno da Čosićev i Davičov ne dosežu estetske i literarne vrijednosti Marinkovićevog i Selimovićevog romana. Međutim, pravi, estetski relevantan sud s kritički snažnom argumentacijom izvedenom iz imanentne logike Begićevog analitičkog postupka implicitno proističe iz konteksta u kojem se reljefno odslikavaju strukturne značajke Derviša i smrti u poređenju s Andrićevom Prokletom avlijom, upečatljivo svjedočeći kako o srodnosti vizija dvojice autora, tako i o snažnoj individualnosti Meše Selimovića.

U istom smislu zanimljiv je i Begićev odnos prema Petru Kočiću kao jednoj od središnjih ličnosti bosanskohercegovačke proze. Bez obzira na njegovu već navedenu primjedbu da se Kočić ne može smatrati jedinim začetnikom te proze, Begić nije imao nikakvih sumnji u Kočićeve vrijednosti videći u njemu najznačajnijeg proznog pisca svog vremena u Bosni i Hercegovini. Međutim, ovo mišljenje o misaonom i estetskom značaju Kočićevog djela svoju potvrdu neće naći u Kočićevom književnohistorijskom situiranju nego u prepoznavanju unutarnjih veza njegovog djela s Kafkinom literaturom u kontekstu u koji su uključeni i Jaroslav Hašek i Ivo Andrić⁶⁹.

Upravo u tome i jeste bitna značajka Begićevog kritičkog i književnohistorijskog postupka, u prepoznavanju duhovnih srodnosti i uspostavljanju širih strukturnih veza u kojima se pisci i djela ogledaju u novom značenju i punoj vrijednosti bez obzira na pripadnost nekoj od nacionalnih književnosti. Otuda u Begićevim esejima toliko asocijativnih probljesaka i nerijetko iznenađujućih osvjetljenja, a njegovi su tekstovi utoliko upečatljiviji ukoliko mu je duh u traganju za uvijek novim relacijama bio slobodniji, odnosno ukoliko su izabrani pisci i djela duhovno tragalaštvo više podsticali.

Moglo bi se, naravno, primijetiti kako ova poređenja na liniji srodnosti i podudarnosti nisu identična vrijednosnim poređenjima među djelima raznih nacionalnih književnosti, što Begić u referatu i polemici povodom referata bespogovorno odbacuje i kao samu mogućnost. Sa stanovišta kritičkog normativizma ova bi primjedba bila tačna, a našla bi argumentaciju i u Begićevom komentaru razgovora o historiji jugoslavenskih književnosti 1965. godine, u kojem,

suprotstavljajući se mišljenjima o podređenosti naših književnosti u odnosu prema evropskim, naznačava i neke bitne odrednice vlastitog pogleda na književnost u duhu sopstvenog interpretativnog postupka: “Za mene su naša djela ne relativne no apsolutne vrijednosti; nezamjenjive i neotuđive, i jezički kao i istorijski; ništa ne može zamijeniti Vidrićevo djelo, ni H=lderlin ni Rimbaud, ni ma ko, jer je u pitanju jedinstvenost istorijske i egzistencijalne situacije, nesvodivost jezičke strukture itd. Može biti izvjesnih duhovnih upoređenja, često vrlo plodnih pojava paralelizama, ali ne istovetnosti i ponavljanja, jer nema stvarne mogućnosti valorizacije, naročito u jezičkim ostvarenjima.”⁷⁰

Međutim, ako to i jeste tako, ako zbog “neizmjenjivosti” i “nesvodivosti” zaista nema “stvarne mogućnosti valorizacije” u smislu estetskog normativizma, književnohistorijskoj interpretaciji, osobito u Begičevoj primjeni, imanentna je valorizacija zasnovana na poređenju čak i kada je programski eksplicitno negirana: kao što se među članovima poređenja uvijek uspostavlja svojevrsna vrijednosna hijerarhija, tako već i samo uvođenje nekog pisca ili djela u horizont razmatranja znači verifikaciju književnog značaja i umjetničke vrijednosti. Takvim postupkom, opredjeljujući se u svojoj kritičkoj selektivnosti za pisce i djela čije su se individualne vrijednosti u uspostavljenim komparativnim odnosima potvrđivale kao univerzalne, Begić je ostvarivao i svoj intimni cilj afirmacije muslimanske književnosti. Bosanskohercegovačka pak književnost, kojoj se sedamdesetih godina toliko posvećivao, posmatrajući u njoj, kada je riječ o poslijeratnom periodu, totalitet u kojem se sublimiraju sve njene osobenosti i razlike, a ne puki zbir pojedinih nacionalnih komponenti, predstavljala mu je prirodni kontekst i temeljni horizont u kojem je mogao svoj cilj konstruktivno i produktivno ostvariti.

Nekoliko godina poslije Simpozijuma, pošto su nacionalne ideologije snažno zahvatile više nauku o književnosti i književnu kritiku nego samo umjetničko stvaralaštvo, iscrpljujući se u razgraničenjima i utvrđivanju granica, sporeći se oko pripadnosti pojedinih pisaca, ustoličavajući čak nacionalnu pripadnost kao vrijednosni kriterij, Begić će, kako navodi Vučić, zapisati u bilježnici nazvanoj Na traci vremena da je “nacionalizam u književnosti i umjetnosti danas poruga intelektu”⁷¹ A u jednom od svojih posljednjih tekstova, intimnom zapisu načinjenom u bolesti u Francuskoj 1983, reagirajući na članak Josipa Vidmara u Teleksu s motom “Svako o svome” i evocirajući sjećanja na vlastite “slovenačke” teme, Begić će s gorčinom i blagom resignacijom zabilježiti: “No ostaje moja književnička nelagoda. Naime, u duhu ranije pomenute logike (Isvako o sebi!) pitanje mi se nameće: kad sam došao na Orly, na kartonu u rubrici: nationalitÉ napisah: Yougoslave, sve drugo bilo bi smiješno ili sumnjivo. O kojim onda piscima, djelima, književnim pojavama ja takav kakav sam još uvijek imam bar pravo da pišem? To je moj jugoslavenski tarih nadomak Švicarskeu Zalud ću ga sastavljati, kao studiju, pjesmu ili esej, putopis, uspomenu”⁷²

Vidmarevi stavovi koji su ga tako ogorčili bili su izraz istog duha s kojim se jednom već suočio davnih šezdesetih godina. No, da li je u njima prepoznao i do ekskluzivnosti radikalizirane odjeke vlastitih teza u referatu na Simpozijumu? Na pitanje je nemoguće odgovoriti, a ono, uostalom, i nije važno. Bitno je nešto drugo: Begičeve riječi, kao i najveći dio njegovog kritičkog i naučnog opusa, svjedoče o duhovnom i intelektualnom kontinuitetu koji kontroverzama s početka sedamdesetih nije bio dublje i trajnije narušen.